

ภาคผนวก

Methods of Teaching of the Prophet Muhammad ﷺ

¹Yuttana Kuakul   ²Ibrahim Narongruksakhet   ³Maraning Salaeming

¹Graduate (Islamic Studies)

²Ph.D. (Curriculum and Instruction), Associate Professor

³Ph.D. (Principle of Jurisprudence)

ABSTRACT

The purpose of this research was to study the Prophet Muhammad ﷺ's models and methods of teaching in the Holy Qur'an, Hadith and from Muslim scholar's opinions.

The findings indicated that 1) The model of his teaching was divided into two forms, namely ; individual and collective. 2) The Prophet Muhammad ﷺ 's methods of teaching were prominent and various, including explanation, demonstration, discussion, practicing and training, questioning, advice, Targhib and Tarhib, comparison and story telling. 3) The Prophet Muhammad ﷺ 's techniques of teaching were also prominent and various. They were techniques of step by step, taking care of student differences, evocation, using teaching aids, friendliness, joyfulness, quietness and agreement, vowing, repetition and an opportune moment.

The findings also indicated that the Prophet Muhammad ﷺ did not use only certain methods and techniques throughout his teaching, but he applied various methods of teaching in accordance with the content of each subject and situation. Therefore, his methods and techniques of teaching were perfect, relevant and applicable to date.

Keywords : model, methods of teaching, techniques, the Prophet Muhammad ﷺ

วิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ

¹ยูทหนา เกื้อกูล ²อิบราเฮ็ม ณรงค์รักษาเขต ³มะรอนิง สาเลมิง

¹นักศึกษปริญาโท (สาขาวิชาอิสลามศึกษา)

²Ph.D. (หลักสูตรและการสอน), ผู้ช่วยศาสตราจารย์

³Ph.D. (อศุศลพิทย), อาจารย์

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบการสอนและวิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ โดยศึกษาจากอัลกุรอานและอัลหะดีษ และจากทัศนะของบรรดานักปราชญ์มุสลิม

ผลการศึกษาพบว่า 1) รูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบ คือ การสอนเป็นรายบุคคล และการสอนเป็นรายกลุ่ม. 2) วิธีสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีความโดดเด่นและมีความหลากหลาย ซึ่งประกอบไปด้วยวิธีสอนที่สำคัญ ได้แก่ วิธีสอนแบบบรรยาย วิธีสอนแบบสาธิต วิธีสอนแบบอภิปราย วิธีสอนแบบฝึกฝนและปฏิบัติ วิธีสอนแบบใช้คำถาม วิธีสอนแบบตั้งคำถาม วิธีสอนแบบตั้งคำถามและตั้งข้อสงสัย วิธีสอนแบบอุปมาอุปมัย วิธีสอนแบบเล่าเรื่อง และวิธีสอนโดยการแสดงเป็นแบบอย่าง. 3) เทคนิคการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะและมีความหลากหลายเช่นเดียวกัน ซึ่งประกอบไปด้วยเทคนิคที่สำคัญ ได้แก่ เทคนิคการสอนแบบค่อยเป็นค่อยไปที่ละขั้นตอน เทคนิคการให้ความสำคัญต่อความแตกต่างระหว่างบุคคล เทคนิคการสร้างความสนใจ เทคนิคการใช้สื่อประกอบการเรียนการสอน เทคนิคการสร้างความเป็นมิตรกับผู้เรียน เทคนิคการสอนแบบหยอกล้อ เทคนิคการสอนโดยการเกี้ยวและยอมรับ เทคนิคการสอนโดยการสาบานยืนยัน เทคนิคการสอนแบบเน้นย้ำ และเทคนิคการสอนตามกาลเทศะ

และผลจากการศึกษาพบว่า ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มิได้จำกัดวิธีสอนวิธีใดวิธีหนึ่งเป็นการเฉพาะเจาะจงในการสอนแต่ครั้งของท่าน แต่ท่านจะใช้วิธีสอนและเทคนิคการสอนตามความเหมาะสมของแต่ละบทเรียน และตามสถานการณ์ที่หลากหลาย ดังนั้น วิทยาการสอนของท่านจึงเป็นวิทยาการสอนที่สมบูรณ์ และได้ถ่ายทอดจวบจนมาถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ : รูปแบบ, วิธีสอน, เทคนิคการสอน, ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ

บทนำ

การศึกษามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อมวลมนุษยชาติ เพราะการศึกษาเปรียบเสมือนดวงประทีปส่องนำชีวิต เป็นประตูของความสำเร็จ และเป็นกุญแจแห่งอารยธรรม ดังนั้นจึงไม่มีประชาชาติใดในโลกอันกว้างใหญ่ที่ปฏิเสธความสำคัญของการศึกษา เพราะต่างตระหนักดีว่าพวกเขาอาจจะดำเนินชีวิตอยู่ได้อย่างสงบสุขหากปราศจากการศึกษา ความจริงการศึกษานั้นไม่เพียงแต่จะมีความจำเป็นต่อมนุษย์เท่านั้น หากแต่ยังมีความสำคัญทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อมัจจุร¹ อื่น ๆ ของอัลลอฮ์อีกด้วย (อิบราฮีม ฌรังก์ร์รักษาเขต, 2546 : 1)

อิสลามสนับสนุนและส่งเสริมให้มนุษย์ได้รับการศึกษา และท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ก็เป็นแบบอย่างที่ดียิ่งในด้านการศึกษา ดังมีโองการมากกว่า 900 แห่ง ที่ปรากฏในอัลกุรอาน ซึ่งได้เรียกร้องเชิญชวนและชี้นำมนุษย์สู่การศึกษาหาความรู้ (ฟาติมะฮ์ อิศมาอีล, 1981 : 80) ดังโองการแรกที่พระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ทรงประทานแก่ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ว่า

أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ أَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ ۝
 أَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ ۝ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ۝ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ۝

(5-1 :)

ความว่า “จงอ่านด้วยพระนามของพระผู้อภิบาลของเจ้าผู้ทรงสร้าง ผู้ทรงบังเกิดมนุษย์จากก้อนเลือด จงอ่านเถิด และพระผู้อภิบาลของเจ้านั้นผู้ทรงเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ยิ่ง ผู้ทรงสอนการให้ปากกา ผู้ทรงสอนมนุษย์ในสิ่งที่เขาไม่รู้”

(อัลอะลัก : 1-5)

และท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้กล่าวว่

((. . .))

(224 : . . .)

ความว่า “การศึกษาหาความรู้เป็นฟิรฎุเหนือมุสลิมทุกคน”
 (บันทึกโดย Ibn Majah, ม.ป.ป. : ส่วนหนึ่งของหะดีษ 224)

¹ สัตว์โลก

จากหลักฐานอัลกุรอานและหะดีษข้างต้น แสดงให้เห็นว่าอิสลามให้ความสำคัญกับการศึกษาเป็นอย่างมาก เสมือนว่าการศึกษานั้นเท่ากับการทำความกตดีต่อพระผู้เป็นเจ้า อิสลามเน้นการศึกษาทั้งทางโลกและทางธรรม อิสลามกำหนดว่า ไม่ว่าคนรวยหรือคนจนย่อมมีโอกาสที่จะศึกษาได้อย่างเท่าเทียมกัน โดยไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะ และถือว่าการศึกษานั้นเป็นหน้าที่ของมุสลิมทุกคน ไม่ว่าหญิงหรือชายก็จะต้องแสวงหาความรู้ พระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ทรงยกย่องและทรงยกระดับความมีเกียรติของบรรดาผู้ที่ศึกษาหาความรู้ และด้วยการศึกษาหาความรู้นั่นเองจะทำให้พวกเขาประสบความสำเร็จทั้งโลกนี้และโลกหน้า

ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้เริ่มต้นการสอนของท่านครั้งแรกในนครมักกะฮฺ ณ บ้านของท่านเอง โดยมีเคาะดีญะฮฺเป็นผู้เรียน ต่อมาท่านก็ได้สอนบรรดาเศาะหาบะฮฺ ﷺ ณ บ้านของอัครกอม บิน อบี อัลอัครกอม ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้ดำเนินการสอนแบบลับ ๆ เป็นเวลา 3 ปี และได้สอนแบบเปิดเผยเป็นเวลา 10 ปี ส่วนในนครมะดีนะฮฺ ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้สอนที่มัสยิดอันนะบะวียฺ และเมื่อท่านได้เปิดเมืองมักกะฮฺในเวลาต่อมา ท่านก็ได้จัดให้มัสยิดอัลหะรออมเป็นศูนย์กลางการเรียนการสอน ส่วนรายวิชาที่สอนในสมัยมักกะฮฺก็จะเป็นรายวิชาที่เน้นทางด้านอะกิดะฮฺและศาสนบัญญัติ ส่วนในมะดีนะฮฺนอกจากจะสอนวิชาอะกิดะฮฺและศาสนบัญญัติแล้วก็จะมีการอ่าน การเขียน ภาษาอาหรับ และอัลลาก เป็นต้น

ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ เป็นแบบอย่างที่ดียิ่งในด้านการศึกษา ท่านเป็นครูคนแรก เป็นครูที่ยิ่งใหญ่ และเป็นครูที่คอยสั่งสอนและตักเตือนสานุศิษย์ด้วยความบริสุทธิ์ใจ เพื่อหวังความโปรดปรานจากพระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ถูกส่งมาเพื่ออบรมสั่งสอนมนุษยชาติ ดังที่พระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ตรัสว่า

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ

لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٨﴾

(28 :)

ความว่า “และเราได้ส่งเจ้ามาเพื่ออื่นใด เว้นแต่เป็นผู้แจ้งข่าวดีและเป็นผู้ตักเตือนแก่มนุษยทั้งหลาย แต่ว่าส่วนมากของมนุษยไม่รู้”

(สะบะฮฺ : 28)

ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ เกิดมาเพื่อเป็นครูผู้สอนอย่างแท้จริง ดังที่ท่านได้กล่าวว่า

การศึกษา ดังนั้นครูผู้สอนจึงจำเป็นต้องแสดงเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตามหลักสูตรที่ได้สอน และที่ได้อบรม และต้องปฏิบัติให้มีความสอดคล้องระหว่างคำพูดและการกระทำ ผู้เรียนจึงสามารถ นำเอาแบบอย่างเพื่อปฏิบัติตามในทุก ๆ อิริยาบถ หากไม่เช่นนั้นแล้วการศึกษาก็จะกลับกลายเป็น การนำเสนอการสอน การปรารภ และการนั่งฟัง โดยไม่ส่งผลต่อการปฏิบัติแต่อย่างใด”

จากคำพูดของนักวิชาการข้างต้น ชี้ให้เห็นว่าท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ เป็นแบบอย่างที่ดี ยิ่งในด้านการเรียนการสอน โดยท่านได้ใช้การเล่าเรื่องราว การยกตัวอย่างประกอบ การอุปมาอุปมัย ฝึกปฏิบัติจริง การร่วมอภิปรายและสนทนาในการสอนเสาะหาเบาะฮ์ ﷻ ของท่าน แสดงให้เห็นว่าวิธี สอนของท่านมีความหลากหลายและมีคุณลักษณะเฉพาะตัวของท่าน และอับดุลฟิตตาดุ อับู ซุคดะฮ์ (Abd al-Fattah Abu Ghuddah, 1997 : 63) ได้กล่าวว่า “แท้จริงท่านเราะฮ์สูล ﷺ ได้เลือกวิธีสอนที่ดี ที่สุดในการสอนของท่าน ทำให้ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของผู้เรียน ทำให้เขาเข้าใจได้ง่ายและเหมาะสมกับ สติปัญญาของเขา ... และช่วยทำให้มีความกระจำแก่เขา”

อรรอชิดีย์ และสะมีร์ ยูนุส อะหมัด เสาะลาหุ (al-Rashidi and Samir Yunus Ahmad Salah, 1999 : 90) ได้กล่าวว่า “วิธีสอนในปัจจุบันส่วนใหญ่มิที่มาจากอดีต โดยเฉพาะ ในช่วงเริ่มแรกของการประกาศเชิญชวนสู่อิสลาม ซึ่งมีท่านเราะฮ์สูล ﷺ เป็นครูแห่งมนุษยชาติ ถึงแม้ว่าสถานการณ์ในสมัยดังกล่าวจะบังคับมิให้พัฒนาวิธีการสอนก็ตาม”

คำกล่าวข้างต้นชี้ให้เห็นว่า วิธีสอนของท่านศาสดา ﷺ เป็นต้นแบบของวิธีสอน ต่าง ๆ นับตั้งแต่ท่านศาสดา ﷺ เริ่มประกาศศาสนาครั้งแรก ซึ่งหากย้อนดูประวัติศาสตร์ด้านการ เรียนการสอนในสมัยของท่านศาสดา ﷺ แล้ว พบว่าระบบการเรียนการสอนมีการพัฒนาและมีความ โดดเด่นอย่างมาก จนไม่น่าเชื่อว่าด้วยธรรมชาติของภูมิภาคที่แห้งแล้งแบบทะเลทรายจะ สามารถพัฒนาการเรียนการสอนได้ และสามารถประยุกต์ใช้ได้เป็นอย่างดีในปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่า ท่านศาสดา ﷺ มีความสามารถ เฉลียวฉลาด และมองการณ์ไกลในการจัดการศึกษาที่ครอบคลุมทั้ง คุณยาและอาคิเราะฮ์ และสามารถใช้เป็นระบบการเรียนการสอนได้ในทุกยุคทุกสมัยโดยไม่มี การจำกัดเพียงแค่สมัยของท่านเท่านั้น

ดังนั้น วิธีการสอนเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลนั้น ครูผู้สอนต้องมีความชำนาญในด้านการสอน โดยการเรียนรู้เกี่ยวกับวิธีสอนและเทคนิคการสอนเพิ่มเติม และพยายามพัฒนาวิธีสอนและเทคนิคการสอนอยู่เสมอ โดยเฉพาะวิธีสอนและเทคนิคการสอนของ ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ นับเป็นวิธีสอนและเทคนิคการสอนที่คู่ควรแห่งการนำมาเป็นแบบอย่างในการ สอน เพราะท่านเป็นครูแห่งมนุษยชาติ และเป็นครูที่สมบูรณ์แบบที่สุด

นอกจากนี้ จากการศึกษาหนังสือที่เกี่ยวข้องกับวิทยาการการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ โดยเฉพาะหนังสือของ (Abd al-Rahman al-Nahlawi, 2003), (Khalid Hamid al-Hazimi, 2000),

(‘Abdullah Nasih Ulwan, 1996), (Najeeb Khalid al-‘Amir, 1990), (Amin Abulawi, 1999), (‘Ali Ahmad Madkur, 1987), (Mustafa Muhammad al-Tahhan, 2000), (‘Abd al-Hamid al-Said al-Zintani, 1993) และ (Kamel Salamah Diqas, 1994) สรุปโดยภาพรวมพบว่า หนังสือดังกล่าวได้กล่าวถึงข้อเด่นเกี่ยวกับความหมาย ความสำคัญ ประเภทของวิธีสอน ประโยชน์ทางการศึกษา และได้อ้างอิงหลักฐานจากอัลกุรอานและอัลหะดีษ โดยมีจุดประสงค์ในการนำเสนอเพื่อต้องการให้ผู้อ่านได้ทราบถึงวิธีสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ในภาพรวม และหนังสือดังกล่าวไม่ได้กล่าวถึงวิธีสอนที่ครอบคลุมทั้ง 10 วิธี และส่วนหนึ่งได้อ้างหลักฐานจากอัลกุรอานและอัลหะดีษ แต่ไม่ได้อธิบายให้เห็นเป็นรูปธรรมและไม่มีการวิเคราะห์ ส่วนใหญ่จะกล่าวถึงวิธีสอน แต่ไม่ได้กล่าวถึงเทคนิคการสอน และไม่ได้กล่าวถึงข้อดี ข้อควรคำนึง และการนำไปใช้ของแต่ละวิธีสอนและเทคนิคการสอน อย่างไรก็ตาม หนังสือเหล่านี้ยังมีประเด็นที่น่าศึกษาเพิ่มเติม และผู้วิจัยเห็นควรอย่างยิ่งที่จะต้องมีการศึกษารูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ว่ามีกี่แบบ? ความหมายของวิธีสอนและเทคนิคการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ คืออะไร? ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีวิธีสอนและเทคนิคการสอนที่สำคัญกี่วิธี? และความหมายของแต่ละวิธีสอนและเทคนิคการสอนต่าง ๆ คืออะไร? นักปราชญ์มุสลิมและนักการศึกษาในปัจจุบันได้กล่าวถึงความสำคัญของแต่ละวิธีสอนและเทคนิคการสอนอย่างไรบ้าง? และวิธีสอนแต่ละวิธีการสอนและเทคนิคการสอนมีการนำไปใช้อย่างไร? ... ทั้งนี้ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อแวดวงอิสลามศึกษาต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษารูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ
2. เพื่อศึกษาวิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ

ความสำคัญและประโยชน์ของการวิจัย

1. ทำให้ทราบถึงรูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ
2. ทำให้ทราบถึงวิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ผู้วิจัยจะศึกษารูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ และศึกษาวิทยาการสอนที่สำคัญของท่าน โดยมุ่งเน้นศึกษาจากอัลกุรอาน อัลหะดีษ หนังสือและตำราที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับวิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ตลอดจนศึกษางานเขียนที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับวิทยาการศึกษาดังกล่าว

ข้อตกลงเบื้องต้น

1. ข้อมูลที่ได้จากหนังสือและเอกสารต่าง ๆ ผู้วิจัยจะใช้วิธีการอ้างอิงแบบนาม-ปี (Author-Date) โดยจะระบุชื่อผู้แต่ง ปีที่พิมพ์ และเลขหน้าที่ใช้อ้างอิงในเครื่องหมายวงเล็บ (...) ทั้งนี้ หากผู้วิจัยเห็นว่ามีข้อมูลสำคัญที่ควรอ้างอิงเพิ่มเติม ผู้วิจัยก็จะใช้วิธีการอ้างอิงแบบเชิงอรรถ (Footnote)
2. ศัพท์เฉพาะที่ใช้บ่อยครั้ง ผู้วิจัยจะอธิบายไว้ในนิยามศัพท์เฉพาะ ส่วนศัพท์เฉพาะที่ใช้ไม่มากนักจะอธิบายไว้ในวงเล็บหรือเชิงอรรถ
3. ประวัติย่อของบุคคลที่สำคัญทางการศึกษา ผู้วิจัยจะเขียนประวัติของพวกเขาโดยสังเขปไว้ในเชิงอรรถ
4. การอ้างอิงหลักฐานอัลกุรอาน จะระบุอายุอะฮ์ในวงเล็บที่มีสัญลักษณ์ คือ .. ส่วนชื่อสูเราะฮ์ และหมายเลขอายะฮ์จะระบุภายในวงเล็บ (.....)
5. การอ้างอิงหลักฐานอัลหะดีษ จะระบุตัวบทหะดีษในวงเล็บคู่ คือ ((.....))
6. เครื่องหมาย “.....” เป็นเครื่องหมายที่ใช้สำหรับการแปลความหมายของอัลกุรอาน และอัลหะดีษ ตลอดจนคำพูดของนักวิชาการที่นำมาอ้างอิง
7. สัญลักษณ์ ﷻ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า “สุบหานะฮ์ วะตะอาลา” ซึ่งมีความหมายว่า “พระองค์ทรงมหาบริสุทธิ์และสูงส่งยิ่ง” เป็นคำสุภาพที่มุสลิมใช้กล่าวยกย่องและสรรเสริญพระองค์อัลลอฮ์ หลังจากที่ได้เฝ้านามพระองค์
8. สัญลักษณ์ ﷺ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า “ศ็อลลัลลอฮุ อะลัยฮิ วะสลัลัม” ซึ่งมีความหมายว่า “ขออัลลอฮ์ทรงประทานความโปรดปรานและความสันติแก่ท่าน” เป็นคำสุภาพที่มุสลิมใช้กล่าวยกย่องท่านนบีมุฮัมมัดมุฮัมมัด หลังจากที่ได้เฝ้านามของท่าน
9. สัญลักษณ์ ﷺ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า “เราะฎีอัลลอฮุนฮุ” ซึ่งมี

ความหมายว่า “ขออัลลอฮฺทรงพึงพอพระทัยแก่เขา” เป็นคำสุภาพที่มุสลิมใช้กล่าวเพื่อให้เกียรติท่าน
เสาะหาบะฮฺจำนวน 1 ท่าน ผู้ซึ่งได้ใช้ชีวิตร่วมสมัยกับท่านนบีมุฮัมมัด

10. สัญลักษณ์ ﷺ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า “เราะฎียัลลอฮฺอันฮม” ซึ่งมีความหมายว่า “ขออัลลอฮฺทรงพึงพอพระทัยแก่พวกเขา” เป็นคำสุภาพที่มุสลิมใช้กล่าวให้เกียรติบรรดาเสาะหาบะฮฺจำนวนหลายท่าน ซึ่งพวกเขาได้ใช้ชีวิตร่วมสมัยกับท่านนบีมุฮัมมัด

11. การปริวรรตอักษรอาหรับเป็นอักษรไทย หรืออังกฤษ ใช้กฎเกณฑ์ที่กำหนดโดยวิทยาลัยอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

12. รูปแบบการพิมพ์งานวิจัย ผู้วิจัยใช้คู่มือการเขียนและการพิมพ์วิทยานิพนธ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ปี 2535 และ 2548 และคู่มือการวิจัยเพื่ออิสลามศึกษาของวิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ปี 2549

นิยามศัพท์เฉพาะ

วิทยาการสอน หมายถึง วิธีสอนและเทคนิคการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ที่ท่านได้ใช้อบรมสั่งสอนบรรดาเสาะหาบะฮฺ ﷺ

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ที่ศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ และวิทยาการสอนของท่าน

ส่วนข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า ผู้วิจัยจะใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) โดยศึกษาจากอัลกุรอานและอัลหะดีษ มุ่งเน้นการอ้างอิงหลักฐาน จากตัวบทหะดีษ และผู้วิจัยจะใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) โดยมุ่งเน้นค้นคว้าจากตำราภาษาอาหรับที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับรูปแบบการสอนท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ และวิทยาการสอนของท่าน เช่น หนังสือของ ‘Abd al-Rahman al-Nahlawi เรื่อง “Usul al-Tarbiyyah al-Islamiyyah wa Asalibuha” และหนังสือของ Khalid Hamid al-Hazimi เรื่อง “Usul al-Tarbiyyah al-Islamiyyah” เป็นต้น ทั้งนี้ ก็จะศึกษาจากหนังสือที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับวิธีสอนและเทคนิคการสอนทั่วไปเพื่อใช้เป็นข้อมูลเสริมในการนำไปใช้ของแต่ละวิธีสอนและเทคนิคการสอน และจะใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นตติยภูมิ (Tertiary Sources) โดยผู้วิจัยจะศึกษาค้นคว้าจากหนังสือสารานุกรมและวารสารที่เกี่ยวข้องกับวิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ

ในการศึกษางานวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้ 1) การเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการทบทวนเอกสารปฐมภูมิ (Primary Sources) ทูติยภูมิ (Secondary Sources) และตติยภูมิ (Tertiary Sources) ที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ และวิทยาการสอนของท่าน โดยศึกษาจากแหล่งข้อมูลที่สำคัญ ได้แก่ สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ห้องสมุดวิทยาลัยอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี หอสมุด มหาวิทยาลัยอิสลามยะลา หอสมุดประชาชน ยะลา ห้องสมุดโรงเรียนธรรมวิทยามูลนิธิ ยะลา ห้องสมุดสำนักผู้ตรวจราชการประจำเขตตรวจราชการที่ 12 และเว็บไซต์ต่าง ๆ 2) จัดระเบียบข้อมูลให้เป็นหมวดหมู่อย่างมีระบบ 3) วิเคราะห์ข้อมูล อภิปรายผล สรุป และข้อเสนอแนะ 4) เขียนวิทยานิพนธ์ 5) ตรวจสอบความถูกต้อง 6) พิมพ์วิทยานิพนธ์ฉบับสมบูรณ์

ผลการวิจัย

ผลการศึกษาวิทยาการสอนของท่านศาสดา ﷺ พบว่า 1) รูปแบบการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบ คือ การสอนเป็นรายบุคคล และการสอนเป็นรายกลุ่ม. 2) วิธีสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีความโดดเด่นและมีความหลากหลาย ซึ่งประกอบไปด้วยวิธีสอนที่สำคัญ ได้แก่ วิธีสอนแบบบรรยาย วิธีสอนแบบสาริต วิธีสอนแบบอภิปราย วิธีสอนแบบฝึกฝนและปฏิบัติ วิธีสอนแบบใช้คำถาม วิธีสอนแบบตั้งเตือน วิธีสอนแบบตั้งขิมและตั้งฮีบ วิธีสอนแบบอุปมาอุปมัย วิธีสอนแบบเล่าเรื่อง และวิธีสอนโดยการแสดงเป็นแบบอย่าง. 3) เทคนิคการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะและมีความหลากหลาย เช่นเดียวกัน ซึ่งประกอบไปด้วยเทคนิคที่สำคัญ ได้แก่ เทคนิคการสอนแบบค่อยเป็นค่อยไปที่ละขั้นตอน เทคนิคการให้ความสำคัญต่อความแตกต่างระหว่างบุคคล เทคนิคการสร้างความสนใจ เทคนิคการใช้สื่อประกอบการเรียนการสอน เทคนิคการสร้างความเป็นมิตรกับผู้เรียน เทคนิคการสอนแบบหยอกกล้อ เทคนิคการสอนโดยการเงี่ยบและยอมรับ เทคนิคการสอนโดยการสาบานยืนยัน เทคนิคการสอนแบบเน้นย้ำ และเทคนิคการสอนตามกาลเทศะ และผลจากการศึกษาพบว่า ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มิได้จำกัดวิธีสอนวิธีใดวิธีหนึ่งเป็นการเฉพาะเจาะจงในการสอนแต่ครั้งของท่าน แต่ท่านจะใช้วิธีสอนและเทคนิคการสอนตามความเหมาะสมของแต่ละบทเรียน และตามสถานการณ์ที่หลากหลาย ดังนั้น วิทยาการสอนของท่านจึงเป็นวิทยาการสอนที่สมบูรณ์ และได้ถ่ายทอดจวบจนมาถึงปัจจุบัน

อภิปรายผล

จากการศึกษาวิทยาการสอนของท่านศาสดา ﷺ มีประเด็นที่ควรนำมาอภิปราย ดังนี้ 1) รูปแบบการสอนและกระบวนการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ท่านจะสอนในรูปแบบตามอัธยาศัย ซึ่งแบ่งออกเป็นการสอนเป็นรายบุคคล และสอนเป็นรายกลุ่ม (กลุ่มเล็กและกลุ่มใหญ่) โดยมีได้จำกัดสถานที่สอนตามศูนย์ โรงเรียน และมหาวิทยาลัยเหมือนในยุคปัจจุบัน แต่ท่านจะใช้บ้านของอัครอม บิน อบี อัลอัครอม เป็นศูนย์การเรียนการสอนในการประกาศเชิญชวนแบบลับ ๆ ต่อมาหลังจากที่ท่านได้ประกาศเชิญชวนแบบเปิดเผยต่อสาธารณชน ท่านก็ได้ใช้บ้านของท่านเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ จนกระทั่งท่านอพยพไปยังนครมะดีนะฮ์ นอกจากนี้ท่านยังใช้สถานที่ทั่วไปในการเรียนการสอน เช่น ทุ่งมินา ทุ่งอะเราะเาะพะฮุ หุบเขาอุหุด และสถานที่ชุมชนต่าง ๆ ที่ท่านได้ไปเยี่ยมเยียนบรรดาเศาะหาบะฮ์ ﷺ ของท่าน และเมื่อท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ อพยพไปยังนครมะดีนะฮ์ ท่านได้สร้างมัสยิดหลักแรกขึ้น ต่อมาก็ได้สร้างมัสยิดอันนะบะวีฮ์ ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ทั้งวิชาการทางโลกและทางธรรม 2) การเรียนการสอนในสมัยของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ถึงแม้ว่าบรรยากาศแห่งการเรียนรู้จะเป็นอุปสรรค เนื่องจากเป็นธรรมชาติที่แห้งแล้งและกันดาร แต่ด้วยความสามารถของท่านซึ่งเป็นบรมครูแห่งมนุษยชาติ ท่านจึงได้ใช้เทคนิคต่าง ๆ ในการอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ของท่าน จนทำให้พวกเขาเป็นผู้รู้และผู้ปฏิบัติที่ดียิ่งในเวลาเดียวกัน มีความเคร่งครัดในการปฏิบัติศาสนกิจ มีการศรัทธาอย่างแรงกล้าและมั่นคงต่อพระองค์อัลลอฮ์ ﷻ มีความอดทนและมุมานะในการศึกษาหาความรู้ พวกเขาจึงเป็นแบบอย่างที่ดียิ่งและคู่ควรแห่งการลอกเลียนแบบ ดังที่ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้กล่าวว่า ความว่า “ดังนั้น เขาจึงยึดมั่นอย่างแน่วแน่ในสุนนะฮ์ของฉัน และสุนนะฮ์ของบรรดาอะลอะอ์ อรรอฮ์ดีนที่ได้รับทางนำ พวกเขาจึงกัดมันไว้ด้วยฟันกราม” (บันทึกโดย al-Tirmidhiy, 1978 : **ส่วนหนึ่งของหะดีษหมายเลข 2676**) ดังนั้น ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ จึงเป็นบรมครูที่เป็นต้นแบบทุก ๆ อย่าง และควรค่ายิ่งแห่งการลอกเลียนแบบ 3) วิธีสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีความโดดเด่น และมีความหลากหลาย ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีได้จำกัดวิธีสอนวิธีใดวิธีหนึ่งเป็นการเฉพาะในการสอนของท่าน แต่ท่านจะเลือกใช้วิธีสอนและเทคนิคการสอนตามความเหมาะสมของแต่ละบทเรียน และตามธรรมชาติของแต่ละรายวิชาท่ามกลางสถานการณ์และบรรยากาศการเรียนการสอนที่มีความหลากหลาย จากวิธีสอนทั้งหมด 10 วิธี ของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ที่ผู้วิจัยได้เขียนไว้ในบทที่ 3 ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่าวิธีสอนแบบบรรยาย วิธีสอนแบบสาธิต วิธีสอนแบบใช้คำถาม และวิธีสอนแบบเล่าเรื่อง นับเป็นวิธีสอนที่มักนิยมใช้และใช้ได้ง่ายในการเรียนการสอน จึงทำให้ครูผู้สอนส่วนใหญ่ชอบใช้วิธีการสอนแบบดังกล่าว ในขณะที่ยังมีวิธีสอนแบบอื่นที่สามารถใช้ในการสอนได้ แต่ครูผู้สอนมักไม่ค่อยนำมาใช้ ดังนั้น สิ่งที่สำคัญมาก

ที่สุดที่ครูผู้สอนต้องคำนึงถึงและควรนำไปพิจารณา คือ ครูผู้สอนทุกคนต้องเข้าใจลักษณะเด่นและแก่นสำคัญของวิธีสอนแต่ละวิธี เพื่อช่วยให้สามารถใช้วิธีสอนแต่ละวิธีได้อย่างเหมาะสมเหมาะสมกับจุดมุ่งหมายของวิธีนั้น ๆ นอกจากนี้วิธีสอนแต่ละวิธี ยังมีชื่อเป็นไปได้อีกทั้งวิธีสอนและเทคนิคการสอน เช่น วิธีสอน/เทคนิคการสอนแบบเล่าเรื่อง วิธีสอน/เทคนิคการสอนแบบอุปมาอุปมัย วิธีสอน/เทคนิคการสอนแบบใช้คำถาม และวิธีสอน/เทคนิคการสอนแบบตักเตือน เป็นต้น ผู้สอนจึงจำเป็นต้องเข้าใจองค์ประกอบสำคัญของวิธีสอนและเทคนิคการสอนอย่างถ่องแท้ เพื่อจะได้สามารถวิเคราะห์และจำแนกความแตกต่างได้ วิธีสอนที่ดีที่สุดนั้นไม่มี แต่วิธีสอนทุกวิธีนั้นสามารถเป็นวิธีสอนที่ดีที่สุดได้ตามความเหมาะสมของรูปแบบเนื้อหาของแต่ละรายวิชา ดังที่ทิสนา แคมณี (2545 : 381) ได้สรุปวิธีสอนไว้ว่า “วิธีสอนมีให้เลือกอย่างหลากหลาย ครูผู้สอนจึงควรเลือกใช้ให้เหมาะสมกับบทเรียนและจุดมุ่งหมาย การใช้วิธีสอนหลากหลายวิธี นอกจากจะเพิ่มประสิทธิภาพในการเรียนการสอนแล้ว ยังสามารถช่วยให้บทเรียนมีความน่าสนใจเพิ่มขึ้น และจูงใจผู้เรียนให้สนใจเรียนรู้เพิ่มขึ้นด้วย” และอาภรณ์ ใจเที่ยง (2546 : 171) ได้สรุปวิธีสอนไว้ว่า “แต่ละวิธีมีลักษณะ มีความมุ่งหมาย ขั้นตอนการสอน ข้อดี ข้อจำกัด และวิธีการนำไปใช้แตกต่างกัน ผู้สอนควรเลือกใช้ให้สอดคล้องกับจุดประสงค์การสอน เนื้อหาของบทเรียน ความสามารถ ความสนใจ ตามวัยของผู้เรียน เวลาและสถานที่ ตลอดจนสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ของการเรียน ในการเลือกใช้อาจใช้หลายวิธีผสมผสานกันได้ โดยคำนึงถึงประโยชน์ที่ผู้เรียนจะได้รับเป็นสำคัญ

4) เทคนิคการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ เป็นเทคนิคการสอนที่มีความโดดเด่น และมีความหลากหลายเช่นเดียวกับวิธีสอน โดยมุ่งเน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ และมีได้ละทิ้งบทบาทของครูผู้สอน ซึ่งเทคนิคการสอนของท่านสอดคล้องกับสภาพการณ์ของการจัดการเรียนการสอนในปัจจุบันที่ยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ โดยให้นักเรียนมีส่วนร่วมอย่างเต็มตัวทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สติปัญญา อารมณ์ และสังคม นอกจากนี้ท่านยังได้ใช้สื่อประกอบการเรียนการสอน ซึ่งสอดคล้องกับการเรียนการสอนในปัจจุบันที่ใช้สื่อและอุปกรณ์การสอนที่จะถ่ายทอดไปยังผู้เรียนหลายประเภท ได้แก่ (ชาญชัย อาจินสมาจาร, 2547 : 148-150) ประเภทสิ่งพิมพ์ เช่น หนังสือเรียน และอุปกรณ์เสริม (สมุดแบบฝึกหัด คู่มือที่จัดทำโดยครู หนังสืออ้างอิง แผ่นปลิว บทความจากวารสาร และหนังสือพิมพ์) เครื่องเสียง เช่น วิทยุ เครื่องเล่นจานเสียง และเทปบันทึกเสียง ทัศนูปกรณ์ เช่น กระดานดำ ภาพ ภาพประกอบ สไลด์ ฟิล์มแถบยาว เครื่องฉายข้ามศีรษะ แผนภูมิ กราฟ แผนที่และลูกโลก โปสเตอร์ นิทรรศการ ป้ายประกาศ พิพิธภัณฑสถาน ป้ายสักรีด ของตัวอย่าง ตัวอย่างของจริง และแบบจำลอง ทัศนูปกรณ์ เช่น ภาพยนตร์ โทรทัศน์ วิดีโอเทป และวี.ซี.ดี. ทรัพยากรชุมชน เช่น ทัศนศึกษา และวิทยากร ห้องทดลองทางภาษา การสอนแบบโปรแกรม และการสาธิต

5) วิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ เป็นต้นแบบดั้งเดิมของประวัติศาสตร์การศึกษาอิสลาม

และเป็นต้นแบบของการศึกษาแห่งมนุษยชาติ ซึ่งวิทยาการสอนที่ปรากฏในสมัยของท่านนบี มุฮัมมัด ﷺ เมื่อ 1,400 กว่าปีมาแล้ว ปัจจุบันนี้ก็ยังคงมีปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในวงวิชาการ การศึกษา เป็นการชี้ให้เห็นว่า วิทยาการสอนของท่านยังคงสืบทอดต่อเนื่องมาจนถึงยุคปัจจุบัน อย่างไม่ขาดตอน โดยผ่านการถ่ายทอดของบรรดานักวิชาการอิสลาม และวิทยาการสอนดังกล่าวจะ สืบทอดอย่างต่อเนื่องในอนาคต โดยไม่มีวันหยุด วิธีสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ จะเน้นให้ผู้เรียน ได้รับพฤติกรรมที่ดีทางด้านร่างกายและจิตใจ โดยให้ความสำคัญทางด้านจิตใจมากกว่าทางด้าน ร่างกาย เพราะหากผู้เรียนมีจิตใจที่ดีก็แสดงออกถึงสิ่งที่ดีในด้านปฏิบัติ ความจริงแล้วแนวคิดการ จัดการศึกษาในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นการสร้างแรงจูงใจแก่ผู้เรียนก่อนเริ่มกิจกรรมการเรียนการสอน หรือการสร้างความพร้อมให้กับผู้เรียน การให้ความสนใจเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคล การ ให้รางวัล การสอนอย่างมีระบบขั้นตอน การเชื่อมบทเรียนเข้ากับหน้าที่การงานและเหตุการณ์ ปัจจุบัน การใช้สื่อประกอบการเรียนการสอน การวัดผลประเมินผลอย่างต่อเนื่องและการยึดผู้เรียน เป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ เป็นต้น แนวคิดเหล่านี้ทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นแนวคิดที่ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้ปฏิบัติไว้อย่างครบถ้วนทุกขั้นตอนแล้วในสมัยของท่าน โดยอยู่ภายใต้กรอบแนวคิดพื้นฐาน ที่นำมาจากอัลกุรอานและสุนนะฮ์ของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิทยาการสอนของท่านศาสดา ﷺ ผู้วิจัยขอเสนอแนะ ดังนี้ 1) ข้อเสนอแนะที่ได้รับจากการวิจัย จากการศึกษาวิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ พบว่า ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ มีวิธีสอนและเทคนิคการสอนที่หลากหลาย โดยท่านได้ใช้สอนบรรดา เศาะหาบะฮ์ ﷺ ตามเหตุการณ์และสถานการณ์ที่แตกต่างกัน โดยไม่ได้ใช้วิธีสอนใด หรือเทคนิค การสอนใดเป็นการเฉพาะเจาะจง แต่ท่านจะใช้วิธีสอนและเทคนิคการสอนดังกล่าวตาม วัตถุประสงค์ในแต่ละบทเรียนที่มีความหลากหลาย จนทำให้บรรดาเศาะหาบะฮ์ ﷺ ได้รับการ สืบทอดแบบฉบับที่ดีดังแบบฉบับของท่าน ดังนั้น ด้วยความสำคัญดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยเห็น ควรให้ครูผู้สอนในสถาบันการศึกษาระดับต่าง ๆ โดยเฉพาะสถาบันการศึกษาอิสลาม ได้พัฒนาวิธี สอนและเทคนิคการสอนตามแบบฉบับของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ที่ได้ทำการสอน ทั้งนี้ เพื่อจะได้ พัฒนาวิธีสอนและเทคนิคการสอนที่หลากหลาย และให้ประโยชน์โดยตรงต่อผู้เรียนอิสลามศึกษา ต่อไป 2) ข้อเสนอแนะในการจัดทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป ได้แก่ 1. ควรมีการวิจัยภาคสนามเกี่ยวกับ วิทยาการสอนของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ 2. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างวิทยาการสอนของ ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ และวิทยาการสอนทั่วไป 3. ควรมีการศึกษาวิทยาการสอนในอัลกุรอาน

บรรณานุกรม

หนังสือ

ชัยนุ มุฮัมมัด ชะฮาดะฮฺ. ม.ป.ป.. **ศึกษาศาสตร์อิสลามและกระบวนการจัดการเรียนการสอน
อิสลามศึกษา**. นครอหิม สุพรรณมาลาตี, ผู้แปล.

มุฮัมมัด อะฎียะฮฺ อัล-อิบรอฮีม. 2521. **การศึกษาในอิสลาม**. แปลจาก Education In Islam โดย
มุฮัมมัดอมิน บินกาตัน. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : อัล-ญีฮาด

สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับแห่งประเทศไทย. **พระมหาคัมภีร์อัลกุรอาน พร้อมความหมาย
ภาษาไทย**. ราชอาณาจักร ซาอุดีอาระเบีย (อัลมะดีนะฮฺ อัลมูนาว่าเราะฮฺ) : ศูนย์
กษัตริย์ฟะฮัด เพื่อการพิมพ์อัลกุรอาน

อิบราฮีม ณรงค์รักษาเขต. 2546. **ประวัติการศึกษาอิสลาม**. วิทยาลัยอิสลามศึกษา
มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

‘Abdullah Nasih Ulwan. 1996. **Tarbiyyat al-Awlad fi al-Islam (2)**.
( ). Lubnan : Dar al-Fikr al-Islam

‘Ali Ahmad Madkur. 1987. **Manhaj al-Tarbiyah al-Islamiyah Usuluhu wa Tatbiqatuh**.
( ). Kuwait : Maktabat al-Falah

Amin Abu Lawi. 1999. **Usul al-Tarbiyah al-Islamiyyah**. ( ). s.l. : s.n.

al-‘Amir, Najeeb Khalid. 1990. **Min Asalib al-Rasul ﷺ fi al-Tarbiyah**.
( ). Kuwait : al-Bushra
al-Islamiyyah

al-‘Asqalani, Ahmad Bin ‘Ali Bin Hajar. 1989. **Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari**.

- ( ). Beirut : Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah
- al-Bayanuni, Muhammad Abu al-Fatah. .n.d. **al-Madkhal Ila ‘Ilm al-Da‘wah.**
( ). Saudi Arabia : Muassasah al-Risalah
- al-Hazimi, Khalid Hamid. 2000. **Usul al-Tarbiyyah al-Islamiyyah.**
( ). Saudi Arabia : Dar Alim al-Kutub
- Ibn Kathir. 1988. **Tafsir al-Qur’an al-Azim.** ( ). Beirut : Dar al-Ma‘rifah
- Ibn Majah, Abi Abdullah Muhammad Bin Yazid al-Qazwini. n.d.. **Sunan Ibn Majah.**
( ). Beirut-Lubnan : al-Maktabah al-‘Ilmiyyah
- al-Jaza’iri, Abi Bakr Jabir. 1993. **’Aysar al-Tafasir.** ( ). al-Madinah al-
Munawwarah
- Muhammad ‘Atiyat al-Ibrashi. n.d.. **al-Tarbiyyah al-Islamiyyah wa Falsafatuha.**
( ). al-Qahirah : Dar al-Fikr al-Arabi
- _____. .n.d.. **Ruh al-Tarbiyyah wa al-Ta‘lim.** ( ). Egypt : ‘Isa al-
Halabi
- Muhammad Bin Maqbal Bin Muhammad al-Maqbal. .n.d.. **al-Awlad wa Tarbiyyatuhum fi
Daw’ al-Islam.** ( ). Kuwait : Matba‘ Najd
al-‘Alamiyyah
- Muslim, Abu al-Husein Muslim Bin Hujjaj al-Qushairi al-Naisaburi. 1996. **Sahih Muslim.**
( ). al-Riyad : Dar ‘Alam al-Kutub

al-Nahlawi, ‘Abd al-Rahman. 1994. **Min Asalib al-Tarbiyyah al-Islamiyyah al-Tarbiyyah bi al-‘Ibrah.** ( ). Beirut : Dar al-Fikr al-Mu‘asir

_____. 1999. **Usul al-Tarbiyyah al-Islamiyyah wa Asalibuha.** ( ). Beirut : Dar Al-Fiqr

al-Nawawi, Abi Zakariya Yahya Bin Sharaf. 1987. **Sahih Muslim bi Sharh al-Nawawi.** ( ). Beirut : Dar al-Kitab al-‘Arabi

al-Tahhan, Mustafa Muhammad. 2002. **al-Tarbiyyah wa Dauruha fi Tashkil al-Suluk.** ( ). Kuwait : al-Taba‘a al-Ula.

al-Zintani, ‘Abd al-Hamid al-Said. 1993. **Usus al-Tarbiyyah al-Islamiyyah fi al-Sunnat al-Nabawiyyah.** ( ). Libya-Tunis : al-Dar al-‘Arabiyyat li al-Kutub

วิทยานิพนธ์

Salem Bin Sa‘id Bin Musfir Bin Jabbar. 2001. **al-Iqna‘ fi al-Tarbiyyah al-Islamiyyah.** ( ) M.A. al-Tarbiyyah al-Islamiyyah. Jami‘ah Umm al-Qura. (Unpublished)